

Nemes Nagy József

RÉGIÓK, REGIONALIZMUS

A teljes szöveg eredeti megjelenési helye: Nemes Nagy J. 1997 Régiók, regionalizmus. „*Educatio*” 3. sz. pp. 407-423.

A *régió* kétségkívül egyike azoknak a fogalmaknak, amelyek az utóbbi években néhány, nem túl nagyra tartott tudományág (például a földrajz) belterjes nomenklatúrájából nálunk is szinte a közhelyek gyakoriságával felbukkanó kifejezéssé vált. Sokan, sokhelyütt hivatkoznak régiókra, regionális fejlesztésre, regionalizmusra: politikusok, magasrangú hivatalnokok, a szellemi közélet nagyhatású sztárjai, a fejlesztési források megszerzéséért harcoló önkormányzatok vezetői, kisvállalkozók, mammutcégek elnökei. A fogalmakat persze nem önmagukért valóan emlegetik, hanem azért mert „működnek”, eszméket, politikát, érdekeket jelenítenek meg. S mivel működnek, eladhatók, nem is igényelnek igazából komoly, „tudományos” magyarázatot, ami legtöbbször csak zavart okoz az ilyen esetekben, hisz esetleg elbizonytalanítja, leleplezi a magabiztos használót s az olvasót-hallgatót. Épp ezért nincs is merszem - felkészültségemről nem is szólva - ahhoz, hogy most, leleplezve az esetenként vitatható fogalomhasználatot, valamifajta komoly, rendszerezett tudományos levezetésbe kezdjek. Ehelyett néhány vékony szálat húzok elő a társadalmi térbeliség és a területi társadalomirányítás kusza tudományos szövetéből, s a „régió-divatot” igazából előhívó hazai és nemzetközi gazdasági és társadalmi fejlődéstendenciákból.

1. Régiók: sokfajta értelmezés

A régió fogalmának, tartalmának meghatározásában az egyes tudományterületek között nagyok a szemléleti különbségek.

A földrajz a térségek gazdasági-társadalmi komplexitását emeli ki. Erről *Probald F. (1995, p. 42.)* így fogalmaz: „A komplex földrajzi régiók és a lehető legtágabban értelmezett - tehát nem szűk ágazati vagy tervezési szempontok alapján meghatározott - integráns gazdasági körzetek lényegileg azonosak (...) Fontos vonása e régióknak, hogy társadalmuk összetartozása a *tudati szférában* is megjelenik, és e regionális identitásnak egyre jelentősebb kulturális, valamint politikai-érdekérvényesítési vetülete van (*regionalizmus*).” A szociológia, az antropológia az etnikai-kulturális, szellemi-tudati összetartozásra teszi a hangsúlyt, a politológia a hatalommegosztás folyamatában keresi a régiók szerepét. A jog, az igazgatástudomány szemléletében fontos momentum az intézményesült irányítási funkció: a *régió* fogalmára az Európa Tanács Helyi és Regionális Önkormányzati Állandó Konferenciája például a következő meghatározást adta (idézi *Balázs I. 1993, p. 157.*): „a régió olyan közigazgatási egység, amely közvetlenül a központi igazgatási szint alatt helyezkedik el, önálló politikai felelősséggel felruházott, mely politikai önállóságot választott testület által, vagy ennek hiányában a régió szintjén a közvetlenül alatta levő önkormányzati szint által delegált tagokból álló testület vagy szervezet gyakorolja”.

Mindezek a tartalmak megjelentek abban a közelmúltban végzett szakértői véleménykutatásban is, amely a régió-fogalom értelmezését firtatta¹.

A határozott véleményt nyilvánítók nagy többsége (89%) szerint „a régió lényegéhez tartozik a gazdasági együtvértartozás”. Hasonlóképp nagy egyetértést szerzett (82%) az a kijelentés, miszerint „bármely régió léte sajátos szellemiséget is feltételez”. Ugyancsak sokan értenek egyet azzal, hogy „a régió lényegéhez tartozik a közös történelmi múlt, a tradíció”. Ugyancsak többségi (66%) vélemény az, hogy „a régió lényegéhez tartozik a nyelvi-kulturális összetartozás”, hasonló (64%) az igazgatási szempont fontosságát jelző kijelentéssel („a régió lényegéhez tartozik az igazgatási-önkormányzati intézményesültség”) való egyetértés. Csak kevesen tartják alapvetőnek ugyanakkor például a „vallás régióképző” szerepét (31%), míg fele-fele arányban megosztott volt a válaszolók csoportja abban a tekintetben, miszerint „a régió lényegéhez tartozik a táji-természeti egyveretőség”.

Olyan „régión”, amely minden fenti kritériumnak együttesen teljes mértékben eleget tesz talán nincs is. Az összetett tartalom, a sokszempontú értelmezés természetes következménye az is, hogy egyetlen, egységes fogalom meghatározás a régióra aligha lehetséges. Elégge el nem ítéhető módon magam nagyon megalkuvó véleményen vagyok e kérdésben: ha sikerülne is valamifajta egységes régió-definícióra jutni, akkor sem várható el, hogy minden kijelentésben, vitában egyetlen jelentést tulajdonítsunk a fogalomnak. (Az említett véleménykutatásban 91%-os egyetértést kapott az az állítás, hogy a régió fogalomra egyetlen, kizárólagos definíció nem adható.)

Kiterjesztett értelemben - mintegy a térség szinonímájaként használva a fogalmat - a társadalmi térszerveződés legkülönbözőbb szintjein beszélnek régiókról. A világgazdasági elemzések „régióni” például lényegében a kontinensek, a mai hazai területfejlesztési szóhasználat akár néhány településből (jellemzően alkalmilag) összeállt kistérségekre is ráhúzza ezt a fogalmat. Tovább bonyolítja a helyzetet az is, hogy minden társadalmi jelenség térbeli tagozódására érvényes elméleti rendszer sincs. Mindezek kapcsán ismét érdemes visszautalni a véleménykutatásra, ahol a válaszolók közel fele osztotta azt a kissé nihilista nézetet, miszerint „a régió kifejezés a térség szinonímája, mai divatos elnevezése”. Magam úgy gondolom, hogy minimális kritériumként azonban elválasztandó és elválasztható egymástól a térség és a régió fogalma. *Nem minden térség régió.* (Miközben minden régió térség - folytatnám lendületesen, ha eszembe nem jutna a etnoregionalizmus, vagy a szociológia régiófogalma, ahol nem épp e szép földrajzi térbeli egységekről szól a mese, hanem a belső társadalmi terek alig-alig lehatárolható formációról.)

Véleményem szerint a kiterjesztett értelmezésnél gyümölcsözőbb az a szemléleti-fogalmi vonal, amelyben bizonyos térségi szerveződési szintek elválasztódnak egymástól, s ezek egy meghatározott, „közbülső” csoportja alkotja a regionális tereket, elválva a lokális, a mikro- és a makroterektől (1. táblázat). Ez a szintrendszer összegzi a társadalmi reálszerveződés és a társadalomirányítás vertikális tagozódását, a területi elemzésekben leggyakrabban felbukkanó szinteket. A modell egymásra épülő, egymásba skatulyázható szintekből álló rendszert példáz: a kisebb egységek összevonását nagyobbakba (illetve egy nagyobb egység kisebbekre osztását) jelenti. Ez azzal jár, hogy az egyes szintekhez tartozó terület egységek száma a

¹ A Regional Studies Association Magyar Csoportjának, a szerző által koordinált felmérésében regionális tudományi, területi kérdésekkel foglalkozó elméleti és gyakorlati szakemberek valamint a kapcsolódó szakterületek egyetemi és főiskolai hallgatói (mindösszesen 235 fő) vettek részt. Az itt közölt adatok e felvételtől származnak.

makroszintektől a mikroterek irányába (teljes rendszer esetén) monoton nő, mérete pedig csökken. A lokális szinteken belül a szomszédság és lakóközvet szintje közötti szaggatott elválasztó vonal a *közvetlen érzékszervi érzékelés* határát jelzi.

<i>makroterek</i>	világ (Föld) országcsoport (nemzetközi integráció) ország
<i>regionális teretek</i>	nagy térség (ország rész) mezokörzet (gazdasági körzet, megye) kistérség (kistáj, városi vonzáskörzet)
<i>lokális teretek</i>	település (helyi önkormányzat) lakóközvet (település rész, kerület)
	szomszédság
<i>mikroterek</i>	család (háztartás) - munkahely egyén

1. táblázat Térségi szintek a társadalomban

A társadalmi szerveződés szintrendszere nem pusztán egyfajta automatikus részekre bontása a térnek, hanem az egyes szintekhez a különböző társadalmi szférák jellegzetes szereplői, aktorai (nemzetközi, országos, megyei, helyi szerveződésű és hatókörű intézmények, szervezetek, gazdálkodó egységek) tartoznak². A szinteket azonban nemcsak a különböző szerveződési típusok szereplői, intézményei különböztetik meg egymástól, hanem egyes szintekhez karakteresen eltérő tartalmú folyamatok, eszmerendszerek, ideológiák is kötődnek. Épp ezek igazolják azt, hogy az egyes szintek között nem pusztán mennyiségi, méretbeli, hanem tartalmi, minőségi különbségek vannak, azaz a szintek valóságosan elhatárolódnak, elhatárolhatók egymástól. E folyamatok eredményeként új társadalmi tartalmakat hordozó entitások jönnek létre (2. táblázat).

<i>induló egység</i>	<i>folyamat</i>	<i>eszmerendszer</i>	<i>új entitás</i>
település	lokalizálódás	lokalizmus	lokalitás
térség	regionalizálódás	regionalizmus	régió
Föld	globalizáció	globalizmus	globalitás

2. táblázat Különböző térségi szintek jellegadó folyamatai és eszmerendszerei

A települések esetében az induló egység (szint), a hozzátartozó folyamat és eszmerendszer azt az összefüggésrendszert írja le, hogy egy településből csak akkor válik valódi *lokalitás*, ha a társadalomszerveződésben felerősödik a települések szerepe, ha *tudatosan* felismert s legalább tradícióként hat a helyi szellemiség és ebből azonosságtudat és *szervezett társadalmi aktivitás* fakad, azaz lokalizálódási tendenciák érzékelhetők a reálfolyamatokban, s a lokalizmus eszmerendszere megjelenik a "fejekben". Kiterjedtebb területre vonatkozóan

² Ezekről lásd Korompai A. 1995, p. 67.

ugyanezen jegyekkel határozható meg a szűkebb értelemben vett *régió fogalma is, amihez tehát hozzátartozik a regionalizálódás folyamata és a regionalizmus jelenléte is. A globalitás fogalmát a globalizáció folyamata és a globalizmus (internacionalizmus) eszmerendszere mellett a nyilvánvaló nagy méret (lépték), valamint elsődlegesen a térbeli, területközi kapcsolatokra, s ezek hatásaira tett hangsúly elkülöníti az alacsonyabb szintektől.*

A 2. táblázatban szereplő folyamatok és eszmerendszerek napjaink társadalmi mozgásaiban világosan felismerhetőek, bár súlyuk, szerepük a különböző társadalmakban, országokban - az épp aktuális fejlettség illetve társadalmi-politikai mozgásirány függvényében - eltérő. A társadalmi értéktartalmakat, eszmerendszereket, intézményeket magukba integráló szintek e tartalmak következtében nem elméleti, tudományos kreálmányok, hanem gyakorta éles hatalmi-politikai küzdelmek szinterei és tárgyai egyben. Épp napjaink Európája mutatja fel ezt a viszonyrendszert legegységesebben, ahol a politikai mozgásoknak egyik lényeges dimenziója a formálódó lokalitások és régiók, az új és régi államok, valamint a nemzetek feletti integrációs szint újfajta erőegyensúlyának kialakulása, s mindez az egyre nyilvánvalóbb globalizálódás „ernyője” alatt zajlik.

A régiók (térségek) sokfélesége azonban minden indokolt különbségtételnél szélsőségesebb formában jelenik meg a magyar területfejlesztési és területrendzési törvény terminológiai paragrafusában (*lásd csatolva*). A törvény 12 térség- illetve régió típust „kodifikál”. Ezzel létrehozta azt a paradox helyzetet, hogy miközben „valódi” régiókról aligha beszélhetünk hazánkban, fogalmunk legalább egy tucat van rá. Ez megítélésem szerint minden egyéb tünetnél világosabban jelzi a régióprobléma élő voltát, s egyben letisztultatlanságát is hazánkban.

Alapfogalmak 4.§ (...)

e) régió

- ea) *tervezési-statisztikai (nagy) régió*: több megye (a főváros) területére kiterjedő, az érintett megyék közigazgatási határával határolt, egybefüggő tervezési, illetve statisztikai területi egység,
 - eb) *fejlesztési régió*: egy vagy több megyére (a fővárosra) vagy azok meghatározott területére kiterjedő, társadalmi, gazdasági vagy környezeti szempontból együtt kezelendő területi egység;
 - f) *kiemelt térség*: egy vagy több megyére (a fővárosra), vagy azok meghatározott területére kiterjedő, társadalmi gazdasági vagy környezeti szempontból együtt kezelendő területi egység, amely egységes tervezéséhez vagy fejlesztéséhez országos érdekek, vagy más jogszabályban meghatározott célok is fűződnek (fővárosi agglomeráció, kiemelt üdülőkörzet, több megyét érintő nemzeti parkok illetve tájvédelmi körzetek térsége, határmenti, illetve más sajátos térségek);
 - g) *városkörnyék*: városközpontú kistérség, a fejlesztések összehangolása érdekében kialakult önszerveződő területi egység;
 - h) *kistérség*: a települések között létező funkcionális kapcsolatrendszerek összessége alapján behatárolható területi egység, egymással intenzív kapcsolatban lévő, önszerveződő, egymással határos települések összessége;
 - i) *térség*: különböző területi egységek (a régió, a megye, a kiemelt térség és a kistérség) összefoglaló elnevezése;
 - j) *vállalkozási övezet*: a régió fejlődése érdekében létrehozott, a területén folytatott tevékenységhez sajátos pénzügyi kedvezmények igénybevételét biztosító, területileg lehatárolt termelési és szolgáltató terület;
 - k) *elmaradott térség*: ahol a gazdaság értéktermelő képessége, infrastrukturális fejlettsége és társadalmi mutatói jelentősen kedvezőtlenebbek az országos átlagnál;
 - l) *kedvezményezett térség*: az érvényes területfejlesztési célok figyelembevételével statisztikai jellemzők alapján meghatározott térségek köre, amelyek önkormányzatai, illetőleg azok közigazgatási területén tervezett programok és fejlesztések pénzügyi, gazdasági ösztönzőkkel támogathatók; (...)
 - o) *szerkezet-átalakítás térségei*: azok az aránytalan ipari szerkezetű munkaerő-piaci vonzáskörzetek, ahol a munkanélküliség aránya jelentősen, és az ipari foglalkoztatottak aránya, továbbá csökkenése meghaladja az országos átlagot;
 - p) *mezőgazdasági vidékfejlesztés térségei (rurális térségek)*: azok a térségek, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkozási szerkezetben, illetve a községekben, továbbá a kisvárosokban élő népesség aránya; (...)
 - s) *hátrányos helyzetű határmenti térségek*: azon települések összessége, amelyek fejlődését, működését a határhoz való kötődése egyoldalúan meghatározza és kedvezőtlenül befolyásolja.
-

A területfejlesztési törvény térségfogalmai
(Az 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és területrendezésről)

2. A felértékelődött térdimenzió

Bármiként is foglalunk állást (ha egyáltalában szükségét érezzük az állásfoglalásnak) ismereteink, kötődéseink mentén a régiókkal kapcsolatos fogalmi, értelmezési vitákban, nem lehet kérdéses, hogy a fogalom előtérbe került. Mivel az értelmezések, definíciók közötti nagy különbségek nyilvánvalóak, alig lehet elsődleges ok az, hogy egy tiszta, új tudományos eredmény került a gyakorlatba. Sokkal földhöz ragadtabb válaszok merülnek fel akkor is, ha a felértékelődés hazai gyökereit kutatjuk.³ Négy, egymással is összefüggő tényezőegyüttes, folyamat kiemelése mindenképp indokolt:

1) A rendszerváltozást követően kiéleződtek a térségi különbségek, markáns új regionális tagozódási rend alakult ki, a hétköznapi szintjén érezhető szociális feszültségeket, éles esélykülönbségeket generálva.

2) A minden társadalmi szférára kiterjedő centralizált társadalomirányítási modell helyébe lépett demokratikus és piacgazdasági modell „visszahelyezte” a gazdaságot és a társadalmat (benne a politikát) a konkrét földrajzi térbe.

3) A határok megnyitásával megsokszorozódtak a térségek „horizontális” kapcsolatainak lehetőségei.

4) A régiók, a regionalizmus a mintaként ható nyugat-európai társadalomszerveződésben, valamint az Európai Unió intézményrendszerében egyre növekvő szerepet tölt be.

A következőkben e tényezőcsoportokat tekintjük át.

Éleződő regionális tagoltság

A rendszerváltozást követően (bár korántsem előzmények nélkül) radikális változások következtek be a hazai gazdasági-társadalmi térszerkezetben, amelyek a korábbi időszakokban kialakult térbeli tagoltságot is alapjaiban módosította⁴.

A gazdaság területi szerkezete, kötődve a kialakult településhálózathoz általában nagyon stabil, rövid, néhány éves távon lényeges elmozdulások nagyon ritkák. Ha mégis ilyen alapvető változásokat tapasztalunk valahol, ez vagy a rendkívül dinamikus (évi 10-15 százalékos) gazdasági növekedésnek vagy annak a jele, hogy az adott országban (társadalomban, gazdaságban) alapvető, „rendszerváltoztató” változások zajlanak. Az első esetre ma Kelet-Ázsia országai adják a példát, hazánkban az utóbbi a helyzet⁵.

A kilencvenes évek meghatározó térségi-települési folyamata a differenciálódás. A legalapvetőbb térszerkezeti változás az, hogy mára lényegében *összeomlott* a magyar gazdasági térszerkezet mintegy négy évtizeden át legstabilabbnak látszó tartópillére, a középhegységi térségbe települt *ÉK-DNY-i ipari tengely*. Az északi megyék nehézipara

³ Az itt sorraveendő tényezők, folyamatok értelemszerűen érdemi adalékokat közöl *Csire A. 1997* is.

⁴ A kilencvenes évek regionális folyamatait a regionális kutatás sokoldalúan elemzi (Lásd pl. *Csatári B. 1996, Cséfalvay Z. 1995, KSH 1995, Nemes Nagy J. 1995, Rechnitzer J. 1993*). A legújabb összegző, szintetizáló munka *Enyedi Gy. 1996*.

⁵ A hazaihoz hasonló térfolyamatok jellemzik a többi kelet-közép-európai országot is. Mindenütt leértékelődtek például a keleti és felértékelődtek a nyugati térségek. Sajátos eset Csehország, ahol a fel- illetve leértékelődött térségek egybeesnek a két utódállammal: a sokáig dinamikus Csehországgal és a válságterhes Szlovákiával.

végnapjait éli, s a dunántúli ipari zónában is hatalmas rozsdafoltok éktelenkednek Komárom és Veszprém megyék ipari körzeteiben. Amikor az ország gazdaságföldrajzi képének bemutatására vállalkozunk az ipari tengelyről ma már lényegében csak mint „hajdan volt” fejlett zónáról beszélhetünk. A térség ma jóval inkább a környezeti katasztófa mintaterületeként szerepelhet, a megújulás csak lassan érlelődik, máig lényegében egyedül Székesfehérvár, s legújabbban Tatabánya térségének megújuló gazdasága képez kivételt a zónában. A tengely középpontjában fekvő főváros sem ipari „fellegvár” ma már, hanem pénzügyi, kereskedelmi, hatalmi-politikai központ, alapjaiban átalakult szervezeti és foglalkozási szerkezettel.

Mit jeleznek tehát az új térszerkezetet (jellemzően a 3. táblázatban közreadott fejlettségi jelzőszámokra, a jövedelmek, a munkanélküliség valamint a vállalkozási aktivitás és a külföldi tőkevonzás mutatószámaira támaszkodó) elemző vizsgálatok?

A főváros kiugró relatív fejlettségi mutatóin túlmenően mindenképp a határozott Nyugat-Kelet megosztottság tűnik szembe. A legelterjedtebb területi fejlettségi mutató, az egy lakosra jutó GDP 1995-ben minden dunántúli megyében az országos átlagnak legalább a 80 százalékát eléri, ugyanakkor a keleti országrészen - Csongrádot kivéve - alatta marad e határnak. Az ország legdinamikusabb, a válságjegyekkel viszonylag legkevésbé érintett térsége: a főváros, Győr-Moson-Sopron és Vas megye, míg a negatív póluson Borsod-Abaúj-Zemplén, Nógrád és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyéket találjuk. (Még tíz évvel ezelőtt is a vidéki megyék fejlettségi rangsorait Komárom vezette, s Borsod is az élcsoporthoz tartozott, csak Szabolcs számít a tradicionálisan elmaradott megyének). A Nyugat-Dunántúl kiemelkedik a vidéki térségből. Nagyon kedvezőtlen az alföldi és az északi megyék pozíciója. Észak-Magyarország ma fejlettségi szintjét tekintve távolról sem különül el úgy az Alföldtől mint néhány évtizede. E térségekből csupán Csongrád megye kerül az elemzésekben az átlag fölé, elsődlegesen a szegedi nagyvárosi vonzerő, a jugoszláv válság által kiváltott, s súlyos „fekete” elemekkel is terhelt tőkekimenekítés és emigráció hatására kialakult kiugróan magas vállalkozássűrűség következtében.

A nyugati térségek mai dinamikája elsődlegesen a kedvező földrajzi fekvésnek köszönhető. Sajátos előnyt jelent az is, hogy a nyugati határzóna (politikai-katonai okokból) kimaradt a szocialista iparosítás nehézipari szakaszából, így eleve korszerűbb és mobilabb gazdaságszerkezettel, szakmakultúrával érkezett a rendszerváltozás küszöbére. A térséget tömeges mindennapi kapcsolatrendszer fűzi a szomszédos osztrák térségekhez, ami ma már egyben az Európai Uniót is jelenti. E tényezők a társadalmi mélyrétegekben, mentalitásban távoli történelmi gyökerekből táplálkozó szociálpszichológiai előnyökre épülnek rá.

A válság a keleti megyékben is több gyökerű. Az első szál nem is valamifajta kedvezőtlen helyi adottságban keresendő, hanem egy, leginkább a nyolcvanas évek végét, a kilencvenes évek elejét jellemző sajátos mechanizmusban. Ebben az időszakban a nehézségekre a fejlett térségek (elsősorban a főváros) gazdasága úgy reagált, hogy válságát áthelyezte a perifériákra: legelőbb az ingázó munkásokat bocsájtották el, a kis vidéki telepeket zárták be. (A magas szabolcsi munkanélküliség ekkor tulajdonképp a főváros „reakcióképességének” eredménye volt). A második tényezőként említhető az, hogy északkeleti megyéket sújtotta leginkább a keleti piacokra települt nehézipar és a mezőgazdasági tömegtermelés külső kapcsolatrendszerének összeomlása. A harmadik fontos elem a kiépítetlen nagytérségi infrastruktúra, aminek hatására a tőke megrekedt a nyugati térségben és a fővárosban, a keleti országrészen csak a legígéretesebb piacokkal rendelkező vállalatokat csemegezte ki.

NAGYTÉRSÉGEK MEGYÉK	Egy lakosra jutó GDP 1995	Egy lakosra jutó adóköteles jövedelem				Munkanélküliségi ráta			
		1988	1991	1993	1995	1990	1991	1993	1995
	az országos átlag százalékában				az év végén, százalékban				
<i>Központ</i>									
Budapest	178	137,7	147,2	152,9	152,1	0,1	2,6	6,3	5,7
Pest	71	102,5	96,2	96,4	98,4	1,0	8,4	9,6	7,4
<i>Nyugat-Dunántúl</i>									
Győr-Moson-Sopron	106	97,8	95,8	103,1	106,9	1,1	5,7	7,8	6,5
Vas	106	90,4	96,2	101,1	105,4	0,7	5,9	8,8	7,1
Zala	96	87,3	93,2	95,2	97,7	1,5	6,8	9,9	9,4
<i>Közép-Dunántúl</i>									
Fejér	98	102,3	107,2	105,4	104,2	2,2	7,7	11,9	10,2
Komárom-Esztergom	88	109,1	104,9	96,5	98,0	1,4	8,3	13,4	10,7
Veszprém	87	96,2	99,9	96,0	98,0	1,9	9,0	11,5	10,0
<i>Dél-Dunántúl</i>									
Baranya	85	97,6	90,7	91,0	89,3	2,2	9,1	12,3	11,6
Somogy	80	81,4	83,9	82,9	82,0	2,7	8,9	11,3	11,9
Tolna	93	89,6	91,6	91,5	90,3	2,9	10,7	13,8	11,7
<i>Észak-Alföld</i>									
Hajdú-Bihar	77	83,6	84,0	79,8	80,4	1,8	9,4	16,3	13,7
Jász-Nagykun-Szolnok	78	84,2	87,0	81,9	81,4	2,7	12,9	16,1	14,5
Szabolcs-Szatmár-Bereg	62	70,4	67,9	65,8	64,3	5,4	16,4	18,7	18,8
<i>Dél-Alföld</i>									
Bács-Kiskun	79	82,2	79,1	76,2	76,6	1,8	11,3	14,8	10,1
Békés	76	82,5	81,1	80,6	80,8	2,2	12,6	15,2	12,9
Csongrád	96	88,8	93,4	94,5	94,4	1,7	8,3	11,1	9,0
<i>Észak</i>									
Borsod-Abaúj-Zemplén	76	89,6	85,1	80,7	81,0	4,1	13,9	19,9	16,6
Heves	76	91,2	83,2	83,9	86,8	3,1	10,8	13,8	12,4
Nógrád	61	94,0	85,0	80,3	78,0	5,0	16,1	19,7	15,4
<i>Együtt</i>	100	100,0	100,0	100,	100,0	1,8	8,5	12,1	10,4

3. táblázat A megyék gazdasági-társadalmi helyzetét és fejlettségét jelző mutatószámok alakulása a kilencvenes évek első felében

(Az adatok forrásai: GDP: KSH; munkanélküliségi ráta: Országos Munkaügyi Központ; adóköteles jövedelem: APEH-PM.)

A megyék jellemzése, rangsorolása a nagytérségi szerkezetről ad képet, azonban a megyéken belül is nyilvánvaló tagoltság van, s ez igaz mind a dinamikus, mind a kritikus póluson lévő megyékre. A kisebb egységek (várokkörzetek, kistérségek) szintjén is világosan elkülönül azonban a *stabilabb nyugati (észak-nyugati) illetve válságterhes keleti (észak-keleti) országrész*. A kistérségi elemzésekben felbukkanak stratégiai jelentőségű nagyüzemek (Százhalombatta, Dunaújváros, Paks, Tiszaújváros) körzetei is, viszonylag kedvező helyzettel, s *dinamikus tengelyek és centrumok*. A legnyilvánvalóbb ilyen tengely a *Budapest - Győr - Mosonmagyaróvár (Pozsony - Bécs)* vonal, de érzékelhető a Budapest - Székesfehérvár - Balaton tengely is. A *főváros, agglomerációjával összefonódva* alkotja a legjelentősebb dinamikus magterületet. A főváros minden gazdasági mutatóban messze kiemelkedik az országból. Budapesten a megtermelt GDP egy lakosra jutó értéke mintegy 80%-kal magasabb az országos átlagnál, (de a főváros gazdasági fejlettsége is csak mintegy fele az utolérni vágyott EU átlagának). Szinte minden *megyeszékhely* - még a keleti és északi országrészben is - kiemelkedik a környezetéből, helyi dinamikus centrumokat képezve. A nagyvárosok piaci vonzerőt jelentenek a kereskedelemnek, szervező centrumként funkcionálnak, magukhoz vonzák az újjászerveződő pénzügyi és gazdasági szolgáltató tevékenységeket. Míg a foglalkoztatottak száma a gazdaság egészét tekintve folyamatosan csökken, e tevékenységek bővülnek. A *Balaton térsége* a kisvállalkozási koncentrálttság következtében emelkedik ki, erős függésben az idegenforgalom konjunkturális ingadozásaitól. A dunántúli fejlődési tengelyek között is találunk azonban jellemzően agrárkarakterű „árnyékterületeket”. Ezeket belső perifériának nevezhetjük (jellemzően ilyen térség Somogy és Fejér megye határzónája, a Kisalföld délkeleti pereme). A Dunántúl déli határmenti körzetei sem érik el az országos átlagot.

Összességében elmondható, hogy mára az ország relatíve dinamikus térségei (a főváros és környéke, a nyugati országrész s néhány vidéki város) minden jel szerint kiépítették azoknak a struktúráknak az alapjait, amelyek e zónák felértékelődött belső adottságait (fekvési előnyeit, piaci súlyát és vonzását, innovatív erejét) képesek lehetnek kihasználni. Kiterjedt térségei az országnak azonban ma is régi gyökerű vagy újonnan kialakult bajokkal küzdenek („problematikus” térségek), s ezek pozícióján *a területfejlesztési politika lényegében semmit sem tudott javítani* (Tiszántúl, Észak-Magyarország). E szélső pólusokhoz képest a közérdeklődés és a nyilvánosság árnyékszónájában lévő, ugyanakkor többmillió népeséget átfogó „szürke” térségekben (lényegében az ország középső területein) a viszonylagos stabilitáshoz még elegendő, de az előrelendüléshez már kevés volt a mobilizált társadalmi-gazdasági forrás.

Figyelmet érdemlő negatív vonása ma még az új térszerkezetnek az, hogy említett fő térségi elemei között *csekélyek az interaktív kapcsolatok*, a pozitív pólus érdemi vonzást a többi térségre alig gyakorol, alapjaiban saját adottságait hasznosítja, hiányzó erőforrásait pedig külföldről meríti. Mivel munkaerővonzó centrumok nincsenek, a válságtérségek lakói számára nincs meg az elköltözés teremtette előrelépés lehetősége. A gazdasági folyamatokat elemezve középtávon az erős területi tagoltság fennmaradása valószínűsíthető. A válságtérségek felzárkózására esély csak tartós gazdasági növekedés (évtizedes távon 3-5%-os növekedés) körülményei között látszik.

A kialakult, s mára stabilizálódni látszó új, tagolt térszerkezet minden kétséget kizárólag egyik tényezője a térdimenzió felértékelődésének, a regionalitás előtérbe kerülésének.

A térbe „visszakerült” társadalom

A piacgazdasági szisztéma fokozatos kiteljesedésének az adott fejlettségi szinten és körülmények között *törvényszerű* következményeként jelentkező regionális differenciálódás, a területi fejlettségi különbségek növekedése bármennyire is elsődrendű tényezője a területi dimenzió előtérbe kerülésének, sok tekintetben csak a „felszínen” megjelenő jegy.

A állami-politikai rendszerben bekövetkezett változások az „alapok” szintjén is felértékelték azonban a területiséget. E tényezők közül említhető a politikai szerveződésnek, a politikai életnek a helyi szintekhez (település, lakóközvet, választási körzet) kötése, felváltva a korábbi domináns munkahelyi szerveződési szisztémát. Hasonló hatású átfogó, új intézményi elemet jelent a helyi önkormányzatok rendszerének teljeskörű kiépítése. A gazdaságon belül e tekintetben is „rendszerelváltó” hatású folyamat volt az előző rendszer legtipikusabb szervezeti formájának, a nagyvárosi központokból irányított többtelephelyes nagyvállalati rendszernek a szétesése. A gazdasági szférához tartozó folyamat a vállalkozások sokaságának megjelenése is. Fontos tényezője e folyamatoknak a helyi, települési értékek valamint a környezeti elemek fontosságának fokozatos felismerése is. Ez utóbbi két tényező fontos eleme volt magát a rendszerelváltozást szellemi-szemléleti értelemben előkészítő civil mozgásoknak is (település- és környezetvédő mozgalmak).

Mind e tényezők - miközben maguk is új feszültségeket, ellentmondásokat teremtettek - egy tekintetben feltétlenül eredményt hoztak: szándékkal és esetenként szándék nélkül objektíve lehetetlenné tették és teszik a centralizált, központ irányítást, a hatalomgyakorlás és függés jellemző korábbi sémáját. A „térből kiemelt”, felülről szervezett és irányított gazdaság és társadalom fokozatosan alakul át egy decentralizált, horizontálisan szerveződő szisztémává. Ez a fordulat a társadalom teljes tevékenységére kiterjedően teret nyit a térségi kapcsolatrendszerek bővülésének a korábbi szervezeti és ágazati függési relációkkal szemben (vagy legalábbis azok mellett), felértékeli, „megnyerendőnek” minősíti szinte az ország minden pontját. *Tét lett a helyi, térségi gazdasági potenciál, a helyi, térségi hatalom* is, annak lehetőségét is hordozva, hogy lokális potenciálból országossá transzformálódjék.

Nyitott határok

Nagy lökést adott a térszekezeti változásoknak és a térszerveződés felértékelődésének a határok megnyílása. A központilag, államilag szervezett és monopolizált nemzetközi kapcsolatok rendszerébe belépett a határmenti egymásrahatás és együttműködés. A korábban a gátként, szigorú szűrőzónaként működő határok menti, határsávokba zárt térségek a gazdasági kapcsolatokban egyértelműen dinamikus zónákká váltak (*Hajdú Z. 1996*). Igaz, e folyamat a különböző határszakaszokon nagyon eltérő tartalomú, s ellentmondásokkal telített. Egyaránt része ennek az osztrák határhoz közel megtelepülő új nagyberuházások láncolata, a déli határszakasznak a balkáni válsággal is összefüggő, csak részben „fehér” vállalászási boomja, s a keleti határokon megjelenő illegális kapcsolati háló is. E differenciálódás eredményeként a *földrajzi perifériának* csak egy része tekinthető gazdasági és társadalmi tekintetben is perifériának, de például a nyugati határszakasz ebben a tekintetben már nem periféria, hanem *dinamikus perem*. A határokon túlnyúló térszervezések valóságos lehetőséggé teszik azt is, hogy régiókról ne csak egy-egy országon belül, hanem országok között is beszélhessünk.

Európai minták és hatások

Mint a társadalom minden szférájában, a regionalitás kérdéskörében is élő, nagyhatású mintákat mutat fel a nemzetközi gyakorlat.

Európa a legtagoltabb kontinens. Táji sokszínűség, etnikai-kulturális heterogenitás, bonyolult történeti fejlődési utak, határváltozások alakítják azt a tagoltságot amelyben a települési és az országos szint között a legtöbb országban sajátos térségekre bukkanhat az utazó és az elemző. Az objektív természet- és társadalomföldrajzi tagoltság számos országban az államberendezkedés föderális (szövetségi) formájában és a regionális autonómiákban intézményi megerősítést is kap. A kontinens egészét tekintve ma mintegy háromszáz területi egység található - nagyon különböző önállósági fokon, méretekkel, fejlettséggel és intézményesültséggel - az országos szintek alatt, abban a zónában, ahol „régiónokról” leginkább beszélhetünk. Ahelyett, hogy itt ezt az európai mozaikot részleteiben elemeznénk (Európa országainak történelmi régióiról lásd *Hajdú-Moharos J. 1988*, aktuális gazdasági jegyeiről *Probáld F. szerk. 1994.*, vagy a nemzetközi irodalomból pl. *Jordan, T.G. 1996*)), csupán egy sajátos mozgásra hívjuk fel a figyelmet. Miközben a természeti, kulturális, történeti alapú regionalizálódás nagy múltra tekint vissza, az *európai regionalizmus (a tudatosult és megszervezett régiók)* felerősödésében kiemelkedő fontosságú szerepe van az európai *nemzetek feletti integrációs folyamatnak*, ami bizonyos tekintetben és mértékben csökkentette a nemzeti-országos szint kompetenciáit, aminek következtében az alatta lévő (szunnyadó) térségi szinteknek is új fejlődési pálya nyílt.

Ehhez az átfogó, de közvetett hatású folyamathoz adódik hozzá az - az aktuálisan talán legtöbbet emlegetett tényező is -, hogy az Európai Unió intézményi és finanszírozási rendszerében a regionális politika, a regionális támogatási rendszer (az ún. Strukturális Alapokon keresztül) hatalmas fejlesztési forrásokat rendel e térségi szintekhez, a közösségen belüli fejlettségi különbségeket enyhítendő (*Horváth Gy. 1995*). Ennek hatására a „regionalizmus” az eszmei-kulturális értékei, politikai eszközei és tartalma mellett direkt anyagi érdekekkel fonódik össze.

Nem vonható kétségbe, hogy e tényezők - már ma is, s a jövőbe tekintve, a reménybeli EU-tagságra gondolva - ugyancsak fontos elemei a térdimenzió, a regionalitás hazai felértékelődésének.

3. Elméleti háttér: társadalmi térfelosztás

Az előzőekben bemutatott folyamatok eredményeként kialakuló „normális” (demokratikus, piacgazdasági, európai) térségi-települési relációk, a maguk éles ellentmondásaival, feszültségeivel együtt is ma már valóságos tudományos problémává teszik hazánkban is a társadalmi térfosztás kérdéseit, amelybe olymódon illeszkedik a régió és regionalizmus kérdésköre, hogy valódi alternatívákban merül fel a kérdés: milyen szintekre és területegységekre tagozódik illetve tagolható az ország. E kérdések megválaszolásához érdemes kissé távolabbra tekinteni, megvizsgálni a társadalmi térfelosztással kapcsolatos elméleti-metodikai alapkérdéseket is.

A társadalmi tér⁶ jellegzetes alapegységekből, térelemekből áll össze, ezek segítségével sok esetben megfelelően leírható, elemezhető. A térelemek és a tér egésze között azonban még sajátos lépcsőfokok találhatóak: a terek egyes alrendszerei, elkülönülő illetve elkülöníthető részei. A tudományok ahhoz, hogy a térelemek egyedi jellemzésén illetve a rendszer egészének vizsgálatán túlmenően elemezni tudják a tárgyal kiszemelt társadalmi szféra térbeli és területi folyamatait, felosztják a maguk vizsgált terét. E térfelosztások sokszor már készen vettek, egy adott megfigyelési (területi közigazgatási, statisztikai) rendszert jelentenek, nem egyszer azonban maga a térfelosztás a kutatási téma⁷.

A térfelosztásban két alapvető tagolási irány van:

- a *vertikális* tagolás (szintek kijelölése) és
- a *horizontális* tagolás (területek, térségek elhatárolása).

A térfelosztások során gyakran kerül szembe egymással a társadalmi *reálszerveződés* illetve a társadalom*irányítás* eltérő térbeli rendje. A társadalmi tér felosztásában mind elméleti-metodikai, mind gyakorlati szempontból alapkérdés az, hogy az „*objektíve*” *osztott tér, a természeti, társadalmi-gazdasági reálszerveződés hogyan viszonyul az irányítási, politikai célból határokkal szabdalta, felosztott térhez.*

Vertikális térfelosztás

A terek vertikális tagoltságának, elkülönülő szintekre bomlásának három jellegzetes formáját különböztethetjük meg:

- 1) A hétköznapi jelentésben a szintekre osztottság *egymás felettséget, magassági tagozódást* jelent.
- 2) A társadalmi-gazdasági reálszerveződésben, a munkamegosztásban az *egymásra épülés* relációja *vertikumokat* alakít ki.
- 3) A szervezetekben, irányítási mechanizmusokban a *függés, az alá-fölérendeltség* hozza létre a *hierarchiákat, a hierarchizáltságot.*

E három fogalom közül napjainkban a legkiterjedtebb körben és jelentésben a hierarchia, a hierarchizáltság szerepel a területi kutatásokban. A hierarchia (s a vele nem azonos vertikum) fogalmában a szint fogalma az *egymásra épülés relációjához* és mechanizmusához kapcsolódik. A szint kifejezésnek ebben a jelentésében van egy kitüntetett irány, de azt már nem a földi gravitáció határozza meg (mint a közönséges magassági tagozódás esetében), hanem az adott szféra saját belső lényegi mechanizmusai (a biológiában az élet különböző formái, a társadalmi mechanizmusokban a munkamegosztás és az irányítási-hatalmi relációk). A szintekre - elkülönülő, de egyben egymásra épülő szerveződési módokra és keretekre - tagoltság nem kizárólag társadalmi attribútum, a természet, s annak minden alrendszere is tagolt ilymódon.

⁶ A tér, vagy szűkebben a társadalmi tér jelen keretek között kibonthatatlan, bonyolult alapkategóriája a regionális tudománynak (e fogalmakról az újabb magyar nyelvű irodalomból lásd például: *Korompai A. 1995, A. Gergely A 1996, Nemes Nagy J.1997b*).

⁷ Az oktatási rendszer elemezhető a közigazgatás területi kereteiben (például megyei adatokon), de vizsgálatához kialakítható a maga saját térfelosztása, ami például a beiskolázási vonzáskörzetek rendszerét jelentheti. A hazai oktatáskutatásban a hetvenes és nyolcvanas években mindkét közelítés megjelent (*Déri M.-né szerk.1980, Kozma T. szerk. 1986, Nemes Nagy J.szerk 1980*).

A hierarchia fogalma a társadalomban jellemzően a *szervezetekhez, az irányításhoz* s az ezekben működő függéshez, alá-fölérendeltséghez kötött. A hierarchiában minden szint függésben van a fölötte állótól. A hierarchia jellegzetessége - szemben a vertikummal -, hogy ugyanazon rendszer többfajta hierarchikus tagoltság mellett is működőképes lehet (ennek következménye a szervezetek „korszerűsítésének” végeláthatatlan láncolata, amelyben hol növelik, hol csökkentik a szintek számát). Míg a vertikumok esetében egyetlen szint sem hagyható el (az oktatásban a felsőfokú tanulmányok előtt nem ugorható át a középiskola), a hierarchiákban egy-egy szint hiánya nem teszi eleve lehetetlenné, legfeljebb akadályozza a rendszer hatékony működését. Nem csak egy-egy szint hiánya, hanem a túltagolt rendszer is vezethet működési veszteségekhez, ilyenkor bizonyos szintek funkció nélkül maradhatnak, illetve a sok szint átfedheti egymást, s ezért ütközik.

Horizontális térfelosztás

A társadalmi tér vertikális osztottsága azzal jár, hogy - bármiként is definiáljuk - a „régiók” esetében is van hierarchia, vertikális egymásraépülés, noha a régióképződés illetve a regionalizáció a térfelosztás másik alapvető irányához kapcsolódik inkább: a *horizontális térfelosztáshoz*, amely a földrajzi tér határvonalakkal való tagoltságának jellegadó formája. Közismert megjelenítései ennek a politikai, közigazgatási térfelosztások, térképek.

A horizontális térfelosztásnak (regionalizációnak) két jellegzetes iránya van:

- a nagyobb egységek *részekre bontása* (területi *deaggregáció*),
- a kisebb terület egységek *összevonása* (területi *aggregáció*).

Ezekhez "puha" és "kemény" módszerek egyaránt tartoznak: a haditérképek fölé hajló tábornokok vonalzójától a regionális kutatók klaszteranalíziséig. Miként a térségi szintek esetében, itt is felmerül az elemi egység, mint kiindulópont illetve, mint végpont problémája. A társadalmi térfelosztásokban leggyakrabban a közigazgatási értelemben vett település jelenti az alapegységet. A természeti, környezeti térfelosztásokban azonban már a mikrotájak, a településszociológiában a szomszédsági egységek, lakóközterek, az igazgatástudományban az illetékességi területek jelennek meg sajátos alapegységekként⁸.

A horizontális térfelosztás nemcsak, s nem is elsősorban elméleti modellek kapcsán előkerülő kérdés, hanem a társadalomirányítás gyakorta visszatérő problémája. A gyakorlati, sok esetben irányítási funkciókhoz is kapcsolódó társadalmi térfelosztások (körzetesítés, regionalizálás) három alapvető szempont mentén rendszerezhetők:

- a *valóságos térbeli szerveződés* követése,
- az *összehasonlíthatóság* (kompatibilitás),
- a *kezelhetőség*.

⁸ A legtöbb térfelosztás egyedi terek határokkal való tagolását jelenti. Ilyen példa *Hamvas Béla(1988)* szellemi földrajzi térfelosztása, amely egy - az európai szellemi terekbe helyezett - sajátos „nemzetkarakterológia” alapja. Ha Hamvas „régióinak” (az öt géniusznak: Délnyugat, Nyugat, Észak, Alföld, Erdély) kevésbé az archaizáló elemeket is tartalmazó leírására koncentrálnánk, azonnal kitűnik a térfelosztás szinte minden nehézsége, alapproblémája itt is: a határok meghúzásának nehézsége (bár a precíz földrajzi határvonal nála nem is lényeges, sőt nem is értelmezhető), a „folytonossági hiányok”, a távoli szigetszerű elemek jelenléte, a természeti és a társadalmi elemek összekapcsolódása és elválása egymástól.

Bármifajta térfelosztásnál, regionalizációnál a legalapvetőbb elméleti kritérium az (*Bartke I. 1989*), hogy *minden társadalmi jelenség azon a térségi szinten és abban a területi aggregációban, körzetrendszerben vizsgálendő (és ha szükséges, irányítandó), ahol valóságosan szerveződik.* (Ezt az "elvet" sérti, s okoz objektíve is állandó feszültséget például az a helyzet, amikor a nemzet és a politikai állam térben szétválik.)

E követelményből természetesen következik, hogy ahány társadalmi jelenség, szinte ugyanannyi körzetrendszer alkalmazható. Nincs olyan térfelosztás, amely minden társadalmi jelenség elemzésekor vagy irányítására egyaránt optimális lenne. A valóságos szerveződés követése - részben egymással szembeeső, egymástól lényegesen eltérő térfelosztásokat kijelölve - két jellegzetes térfelosztási elvben, a *funkcionális összetartozás* követésében, illetve a *belső homogenitás* érvényesítésében jelenik meg⁹.

Bármifajta térfelosztásnál érdemes figyelembe venni az adott pillanatban már létező - hasonló szintű - más térfelosztásokhoz való illesztés előnyeit. A létező térfelosztásokhoz való illeszkedés megkönnyíti a különböző társadalmi szférák közötti átjárást, hátránya, hogy megmerevíti a rendszert. Sok szempontból előnyös, ha egy adott területen belül a különböző térfelosztások jól fedik egymást, a leggyakoribb közös alapot a *közigazgatási* térfelosztások képezik. Míg ez az egyidejű, „keresztmetszeti” összehangolást segíti, az egyes térfelosztások *időbeni, történeti stabilitása* az adott térszerkezetben zajló folyamatok dinamikus összevetését teszi lehetővé.

A fentiek inkább elvi-elméleti alapú kritériumok, de nem hagyhatók figyelmen kívül azok a szempontok sem, amelyek még ha ütköznek is ezek egyikével-másikával, viszont alapvető jelentőségűek akkor, ha a térfelosztás nem pusztán tudományos kísérlet, hanem eszköz valamilyen társadalmi folyamatban, leggyakrabban *társadalomirányítási* mechanizmusokban. Itt a kialakuló terület egységeknél az adott irányítási tevékenység szempontjából *optimális méretei és számossága* az irányadó. Területi információs rendszerek alapegységeinek kialakításakor az *információval való feltölthetőség*, mint speciális kritérium kerül előtérbe.

Összegezve a fenti szempontokat elsőként az emelhető ki, hogy a tér (például az ország) területi egységekre bontásakor sokféle cél és sokfajta elméleti és gyakorlati kritérium vehető indokoltan figyelembe, így a probléma legnagyobb nehézsége abban áll, hogy több különböző, gyakran egymásnak ellentmondó szempont szerint is elvégezhető a térfelosztások. Csak bizonyos térfelosztások esetében igaz az, hogy egy-egy szempont dominál (*4.táblázat*), bár ezekben az esetekben is számos konkrét változat létezik. (Nem minden választási rendszerre jellemző például az arányosság, az egy mandátum megszerzéséhez szükséges szavazat csekély szóródása.)

⁹ A kérdéssel további részletek lásd *Nemes Nagy J. 1993*

<i>Térfelosztási szempont</i>	<i>Jellemző példa</i>
Belső homogenitás	természeti tájak
Funkcionális összetartozás	városi vonzáskörzetek
Történetiség	egyházmegyék
Információval való feltöltés	területi statisztikai egységek
Kis méretszóródás	választási körzetek (választásra jogosultak)
Azonos méret	kartográfiai alaprendszer (terület)
Irányíthatóság	területi közigazgatási rendszer

4. táblázat Egy-egy szempontot kiemelten érvényesítő térfelosztások

A domináns szempont megléte sem jelenti feltétlenül azt, hogy ez egyben automatikusan meghatározza az optimális, vitathatatlan rendszert, mivel minden esetben maradhatnak olyan térrészek, amelyek besorolása vitatható. Egy-egy kisebb egység "rossz" besorolását a társadalmi térfelosztás "természetes hibájaként" kell kezelni, s szükség esetén korigálni¹⁰.

A vertikális és horizontális térfelosztás összekapcsolódása elméletileg nagyon sokféle szint és térség kombinációt alapozhat meg. *Bibó István (1986)* például - nyilvánvalóan támaszkodva a negyvenes évekbeni munkáira - a hetvenes évek elején szisztematikus áttekintést készített a hazai területi közigazgatás általa kialakíthatónak vélt, az igazgatási szakszerűséget biztosító kereteken belül decentralizált és demokratikusan működő szintrendszereiről és az ezekhez tartozó térfelosztásokról. Rendszere a közigazgatás kettős - az apparátus illetve az igénybevevő lakosság szempontjait átfogó - belső logikájából, racionalitásából indul ki. A térfelosztásban, a szintek és terület egységek meghatározásában Bibó az alábbi *hat*, egymással esetenként ütköző *igazgatási területrendezési alapelv* érvényrejtését tartja szükségesnek¹¹:

1. a székhelyek *optimális megközelíthetősége*,
2. a terület egységek (elsődlegesen népességszám szerinti) *arányossága*,
3. az igazgatási területrendezés *egysége*,
4. a területi egységek *egymásba illeszthetősége*
5. a *célszerű hovatartozás*,
6. a *súlypontok váltakozása*.

A fenti alapelvek közül különös figyelmet érdemel a súlypontok váltakozásának elve. Ez tulajdonképp azt jelenti, hogy a közigazgatási (s általában a társadalmi) térfelosztásnak, a

¹⁰ A kiemelt szempont is változhat. Erre példa a hazai katolikus egyházmegyei rendszer 1993-as "korszerűsítése". Ez jól mutatta, hogy bármennyire is erős a tradíció, a történeti stabilitás elve, ha az a reálszerveződéssel (ebben az esetben a határváltozások jelentették a politikai, a népesség - a hívők - térbeli átrendeződése, a településrendszer átalakulása a társadalmi reálszerveződési változást) szélsőségesen szembekerül, elkerülhetetlen az anakronizmust feloldó korrekció. A modern társadalom és gazdaság bonyolult viszonyai között a térfelosztásokat leginkább a hatalmi, politikai erőviszonyok s nem ritkán a véletlenszerű, nem tudatos döntések befolyásolják. Kár lenne azonban csak ennélfelől a két "kapaszkodónál" megmaradni, ha újra aktuálissá válik valamilyen térfelosztás. Azt, hogy ez akár hirtelen is előállhat, jól példázza a német újraegyesítés után az NDK területének közigazgatási "visszarendezése" is, amelyet megkönnyített, hogy az NDK megye (Bezirk) határai viszonylag jól illeszkedtek a korábbi történelmi tartományi (Land) határokhoz.

¹¹ Ezen alapelvekből kiindulva Bibó három nagyobb rendszert és - ezeket osztva - *hat nagyobb alrendszert* alakított ki, amelyekben *11 térségi szintet* kombinált.

szintekre és az egyes szinteken belül területegységekre bontásnak akkor van értelme, a rendszer akkor működik jól, ha a létrejövő területegységek méretében és jellegében az egymás melletti szintek között lényeges különbségek vannak, s minden szinthez hozzárendelhetők jellegadó mechanizmusok, folyamatok, feladatok. Ha például Magyarországon megyék feletti egységeket („régiókat”) jelölünk ki, miközben megmaradnak a megyék, akkor nem lehet e két szint egyaránt hangsúlyos irányítási szerepű, mert az ilyen reláció folyamatos hatásköri feszültségekhez vezet.

3. Regionális politika: régiókkal és régiók nélkül

A különböző társadalmi szférákat, tevékenységet érintő térfelosztási problémák folyamatosan jelen vannak, régiók felélednek, újak képződnek hazánkban is (*Hajdú Z. 1995*). Évtizedek óta tág tartalmú viták forrása például a „megye-probléma”, az egyetlen máig létező, tradicionális magyar térségi szint súlyának, az egyedi településekhez (a települési önkormányzatokhoz), illetve a központi, országos szinthez viszonyított szerepének kérdése (*Agg Z. szerk. 1994*). Sajátos aktuális térfelosztási kérdés ma a négyszintűvé változtatandó bírósági rendszerben, a „táblákhoz” tartozó régiók határainak és székhelyeinek kijelölése.

Az egyes részpolitikák közül a régiókérdés természetesen a regionális politikában, a területfejlesztésben áll leginkább a középpontban. A hazai területfejlesztési politika (bár a szocialista időszakban is kacérkodott a nagytérségi körzetesítéssel) ma először szembesül élesen a régió-kérdéssel, alapvetően a felerősödött területi gazdasági és szociális tagoltság miatt és az EU-csatlakozás kapcsán.

Ahogy arra már az előzőekben is utaltunk vannak szerencsés (vagy szerencsétlen) országok, ahol vannak régiók, mivel a régióvá válásnak mindkét említett eleme (tehát a regionalizálódás és a regionalizmus) kimutatható, s hosszú történelmi múltra tekint vissza a társadalmi térszerveződésben. A mai Magyarország nem tartozik ezek közé. Bár senki sem tilthatja meg, s nem jár különösebb kárral a fogalom használata, megítélésem szerint hazánkban ebben az értelemben ma *nincsenek régiók*. Ebben szerepet játszik az ország viszonylag kis területe, a túlsúlyos főváros valamint az erős nyelvi-nemzetiségi-kulturális homogenitás, a nem szélsőséges természeti tagoltság, a határozott önállósággal bíró területegységek tradíciójának hiánya. A történelmi Magyarország öt nagy térsége, a Dunántúl, az Alföld, a Felvidék, a Délvidék és Erdély - a maitól alapjaiban eltérő társadalmi körülmények, fejlettségi szint mellett - viszonylag jól közelítette a duálisan meghatározható régiófogalmat. Ezt a rendszert azonban Trianon megszüntette. Ebből következően az a paradox helyzet ma, hogy noha „régiók nélkül nincs értelme regionális politikáról beszélni”, véli a korábban már citált szakértői felmérésben résztvevők 78%-a, a már említett éles regionális tagoltság okán „valódi” régiók nélkül is *kell* regionális politikát csinálni. (Nem segít hozzá a könnyű megoldáshoz a már citált területfejlesztési törvény, amely rendkívül ellentmondásos a regionális szint szerepét tekintve.)

Mivel az Európai Unió jelentős regionális fejlesztési eszközeihez egyértelműen térségek szintjére készített fejlesztési koncepciók, projektek alapján lehet hozzájutni, hazánk EU-csatlakozási törekvése kulcskérdéssé teszi a „régiók” létrehozását, még akkor is, ha a konkrét megoldásnak bizonyos tekintetben csak elvi és elméleti jelentősége van. Mivel az országban az egy főre jutó GDP a közösségi átlagnak csupán mintegy egyharmada, s a legfejlettebb fővárosi térség sem éri el az integrációban elmaradottsági küszöbnek számító 75%-os szintet

a (majdani) közösségi átlaghoz viszonyítva, az ország bármely térfelosztás esetében is egyöntetűen elmaradottnak, támogatandónak minősül. A hazai regionális politikai célú térfelosztásnak a saját, belső eszközökkel operáló területfejlesztésben az EU-konform (az egységesítési követelmények miatt az ország kis területe és népessége következtében a mai megyéknél nagyobb) területegységektől el lehet és is kell térni. A nagyrégiók léte nincs ellentmondásban a helyi és kistérségi sajátosságokra épülő kezdeményezéseknek, megoldásoknak.

A kialakítandó térfelosztásban alapszemponként érvényesülni kell(ene) annak, hogy *a térfelosztás ne gerjessen újabb, élesen megosztó vitákat*, s legalábbis ne gátolja azokat a ma indulóban lévő térszerveződési, együttműködési kezdeményezéseket, amelyek épp az említett törvény hatására formálódnak. Ebben a tekintetben is nagyon ellentmondásos a mai helyzet. Egyrészt „alulról” - megyék összefogásának eredményeként - formálódnak a „régiók”, ezek azonban nem esnek egybe a területfejlesztés legfontosabb tartalmi dokumentuma, az Országos Területfejlesztési Konceptió által javasolt „hivatalos” régióbeosztással, azokkal a nagytérségekkel, amelyekre önálló hosszú távú fejlesztési stratégia készül. A javasolt rendszer - megítélésem szerint nem eléggé meggondoltan - jelenleg átveszi a szocialista időszak tervezési-gazdasági körzeteinek rendszerét, hat megyecsoportot (Központ, Észak-Dunántúl, Dél-Dunántúl, Észak-Alföld, Dél-Alföld, Észak-Magyarország). Ugyanakkor a területfejlesztési célok mentén szövetkező megyék nem ezt követve szerveződnek területfejlesztési régiókká¹², s a mai térszerkezeti tagoltság sem követi ezt a sémát, mint ahogy erről a korábbiakban szoltunk, s ahogy azt a 3. táblázat adatai is jelzik. A regionális politikai célú térfelosztásban megkerülhetetlen megosztó dimenzió a rendszerváltozás nyomán kialakult markáns *Nyugat-Kelet* tagoltság. Minden olyan mai térfelosztást, amely nem ezt a dimenziót teszi a meghatározó elemek közé, tévesnek tartok. Ebben az értelemben fel kell ismerni, hogy eljárt az idő a szocialista időszak tervezési-gazdasági körzeteinek térsémája felett, amelyben - az ipari illetve az agrár jelleg szerint kettéváló területi struktúrának megfelelően - az *Észak-Dél* tagoltság volt a meghatározó (ami kimondatlanul is sugallt egy *fenn-lenn* relációt is).

A fenti ellentmondásokat illetve várható feszültségeket a területfejlesztésben jelentősen oldhatná egy, a megyéknél jóval nagyobb egységekből álló „regionális” szint, amely három egységből áll: *a Központ (Budapest és Pest megye), Nyugat (a Dunántúl megyéi) és Kelet (az alföldi és északi megyék)*¹³. E javaslat sem ideális azonban, fő gyengéje az alapproblémával függ össze, azzal, hogy jobb híján: konstruált. Ebben azonban nem rosszabb egyetlen más javasolt felosztásnál sem, mert ez minden hazai térfelosztásra igaz. A leginkább mellette szóló érv az, hogy ez írja le legjobban a mai térségi tagoltságot, a szóhajóhető magyar területfejlesztési stratégia megvalósításának jó térségi keretet ad, határai nem vágnak ketté összetartozó egységeket, a megyéknél jóval nagyobb egységeket jelent, azaz e tekintetben csökkenthető az ütközés a sajátos érdekekkel telítettebb megyei szinttel.

Mégis, mi szól ellene e megoldásnak? Kissé eltávolodva a területfejlesztés szűkebb problémakörétől egy „aggály” kétségkívül felvethető. E három megyecsoport kiemelése - mégha hangsúlyozottan részpolitikai, területfejlesztési céllal, kiterjedt igazgatási-önkormányzati intézményesítés nélküli is - elindíthat bizonyos hatalmi-politikai mozgásokat.

¹² Ismételten hangsúlyoznom kell itt, hogy a *megyecsoportok* a kijelölésüktől, lehatárolásuktól önmagában nem válnak régióvá.

¹³ Részleteiben lásd *Nemes Nagy J. 1997a*

Ez a három egység már egyenként és összességében olyan súlyt képvisel az országon belül, hogy, ha „elfajul”, a központ által nehezen kezelhető (Kelet és Nyugat, Pannónia és Hunnia esetében tényszerűek az ellenérdekeltségek is). Ez a momentum természetesen csak egy elméleti extrapoláció. Jól jelzi azonban azt, hogy a regionális politikai döntések nemcsak területfejlesztési (regionális), hanem politikai döntések is.

Irodalom

A. Gergely A. 1996 A térszerveződés szimbolikus üzenetei I-II. *Comitatus*, 1, 2. sz., pp. 33-42., 13-21.

Agg Z. szerk. 1994 *A lebegő megye (Cikkek és tanulmányok 1991-94)*. Comitatus, Veszprém

Balázs I. 1993 Gondolatok a regionalizációról. *Közigazgatási Füzetek 10.*, MKI, Bp.

Bartke I. 1989 *A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai*. Akadémiai K., Bp.

Bibó I. 1986 Közigazgatási területrendezés és az 1979. évi településhálózat-fejlesztési koncepció. (In: *Válogatott tanulmányok III.*, Magvető, Bp., pp. 141-294.)

Csité A. 1997 Vidékfejlesztési megközelítések Magyarországon 1970-1997: az új regionális politika. *Szociológiai Szemle*, 1., pp. 79-96.

Csatári B. 1996 *A magyarországi kistérségek néhány jellegzettsége*. MTA RKK-KTM PHARE Iroda, Kecskemét

Cséfalvay Z. 1995 Hátország nélkül? A magyar gazdaság területi átrendeződése, 1989-1993. (In: *Rendszerváltás és stabilizáció, Az átmenet trendjei 1.*, Magyar Trendkutató Központ., Bp. pp. 29-53.)

Déri M.-né szerk. 1980 *A magyar felsőoktatás területi struktúrája*. FPK, Bp.

Enyedi Gy. 1996 *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Ember-település-régió sorozat, Bp.

Hajdú-Moharos J. 1988 *Történeti-gazdasági egységek Európa országaiban*. Tankönyvkiadó, Bp.

Hajdú Z. 1995 A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom*, 3 - 4. sz., pp. 111-132.

Hajdú Z. 1996 Határok mentén. *Educatio*, 4.sz. pp.646-656.

Hamvas B. 1988 *Az öt géniusz*. Életünk Könyvek

Horváth Gy. 1996 A magyar regionális politika és az európai kihívások. *Vezetéstudomány*, 1.sz., pp. 17-29.

- Jordan, T. G. 1996** *The European culture area*. HarperCollins College Publishers, N.Y.
- Korompai A. 1995.** Regionális stratégiák jövő kutatási megalapozása. *Regionális Tudományi Tanulmányok 1.*, ELTE Regionális Földrajzi Tsz., Bp.
- Kozma T. szerk. 1986** *Oktatásökológia*. OI, Bp.
- KSH 1995.** *Kistérségi vonzaskörzetek. A regionális térszerkezet jellemzői az átmenet éveiben*. Bp.
- Nemes Nagy J. 1993** Térfelosztási szempontok. *Comitatus*, szept., pp. 11-15.
- Nemes Nagy J. 1995** A piacgazdasági átmenet terei. *Falu - Város - Régió*, 7-8.sz., pp. 6-11.
- Nemes Nagy J. 1997a** Javaslat a hazai nagytérségi térfelosztásra. *Comitatus*, jan., pp. 42-47.
- Nemes Nagy J. 1997b** *A tér a társadalomkutatásban (Bevezetés a regionális tudományba)*. kézirat (megjelenés alatt)
- Nemes Nagy J. szerk. 1980** *A felsőoktatás területi kapcsolatai..* FPK, Bp.
- Probáld F. szerk 1994** *Európa regionális földrajza*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp.
- Probáld F. 1995** A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat). *Regionális Tudományi Tanulmányok*, 2.sz., ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, pp. 35-63.
- Rechnitzer J. 1993** *Szétszakadás vagy felzárkózás. A térszerkezetet alakító innovációk*. MTA RKK, Győr